

С. В. ЧАЙКОВА

г. Гомель, УА "Гомельскі дзяржаўны ўніверсітэт
імя Францыска Скарыны"

ЛЕКСЕМА ПУШКА (ПАМЯНШАЛЬНАЕ ПУШАЧКА) СА ЗНАЧЭННЕМ 'ЁМІСТАСЦЬ' У БЕЛАРУСКІХ ГАВОРКАХ

У артыкуле аналізуецца лексема пушка (разам з памяншальным варыянтам пушачка), якая выкарыстоўваецца для наймення некаторых ёмістасцей у беларускай дыялектнай мове. Вызначаецца этымалогія слова, акрэсліваецца арэал і ступень ужывальнасці наймення ў розных раёнах Беларусі, падаюцца словы-амонімы.

Падчас збірання матэрыялу для артыкулаў (дыялектных найменняў назваў посуду і пасудзін-ёмістасцей у беларускіх гаворках) нам сустрэлася цікавая лексема *пушка* і яе памяншальны варыянт *пушачка*, якія з'явіліся аб'ектам нашага даследавання. Крыніцай даследавання паслужылі дыялектныя слоўнікі розных рэгіёнаў Беларусі і матэрыялы да іх, а таксама асобныя артыкулы ў дыялекталагічных зборніках.

У "Тлумачальным слоўніку беларускай мовы" пад слоўнікавым артыкулам *пушка*¹ падаюцца два значэнні гэтай намінацыі: агульнавядомае – 1) 'гармата' і менш вядомае – 2) 'апарат для лячэння сродкамі радыеактыўнага выпрамянення'. Тут таксама адзначана слова-амонім *пушка*² (з паметай *размоўнае*), якое ўжываецца са значэннем 'каробка'. Па пададзеным у слоўніку ілюстрацыйным матэрыяле з твора Уладзіміра Дубоўкі лексема *пушка* выкарыстоўвалася пісьменнікам для наймення каробка для запалак: *Ганна Сымонаўна ўзяла пушку запалак, чыркнула* [14, 4, с. 528].

Ва ўнармаваным слоўніку беларускай мовы не падаецца памяншальны варыянт *пушачка*. Між тым, у народна-бытавой мове жыхароў многіх раёнаў Беларусі ён выкарыстоўваецца для наймення маленькіх па аб'ёме каробчкі, скрыначкі, баначкі або іншай невялічкай ёмістасці.

У "Этымалагічным слоўніку беларускай мовы" слова *пушка* фіксуецца са значэннямі 'каробка', 'скрыначка', 'вытачаны з дрэва невялікі кубел з накрыўкай для захавання дробных рэчаў', 'збан, гаршчок з вузкім горлам', 'шклянка'. Адзначаецца, што слова вядома старажытнабеларускай мове (ст.-бел. *пушка* – 'скрынка'), а таксама тое, што дадзеная лексема "...лічыцца запазычаннем праз польск. *puszka*, чэш. *puška* са ст.-в.-ням. *buhsa* < народнае лац. *bixis*. На прышлы характар рэаліі і слова ўказваў мовавед П. А. Растаргуеў: "...*пушка* (выключна ў гарадах) – 'небольшая деревянная коробочка от халвы; употреблялась главным образом для хранения мелкой монеты'" [17, 8, с. 261].

Лексема *пушка* (памянш. *пушачка*) у беларускіх гаворках мае некалькі значэнняў і ўжываецца для наймення розных ёмістасцей бытавога прызначэння. Лексіка-семантычная класіфікацыя адзначаных назваў можа быць прадстаўлена наступным чынам:

1. Лексемы са значэннямі 'каробка (каробчачка)', 'карабók', 'скрынка (скрыначка)'.
Каробка – гэта 'невялікая скрынка з кардону, дрэва, бляхі і пад., звычайна з вечкам' [14, 2, с. 644]. Са значэннем 'каробчачка (з-пад халвы, цукерак, пудры, ваксы, запалак і інш.)' лексема *пушка* ўжываецца ў многіх раёнах Гомельшчыны: *Алеська вукінула ваксу з пушкі і стала гуляць у класа* (Браг.) [4, с. 130]; *Пустою пушкою ў скакалку не погуляеш, подскаквае да коціцца, тре сырое земле набраць у ее* (Жытк.) [11, с. 101]; *Коліся казалі купіў пушку сернік, зара – каробку спічок* (Тур.) [15, 4, с. 274]; *На стале стаяла прыгожая пушка с-пад цукераў* (Ельск.); *Я назбіраю ўсякай травы, раскладу па пушках* (Ветк., Жлоб., Рэч., Хойн.), *У маёй дзеўкі заўсёды валяюцца пушкі з тудрай* (Рэч.) [5, 6, с. 224], разам з памяншальным варыянтам *пушачка* са значэннем 'каробка для рукадзелля': *У мацяры порадак буў: у адной пушачцы ніткі, у другой – кузікі, у трэцій голкі* (Жытк.) [7, 6, с. 224].

Памяншальны варыянт *пушачка* з пададзенымі вышэй значэннямі ўжываецца таксама ў магилёўскіх і віцебскіх гаворках: *Мыя пушачка расчынiлась, і ўсё зь яе навывалiлась, У нашый учыцiльнiцы, я бачыў, ёсьць тыкая маленькая прыгожанькая пушачка, а ў ёй залатое калечка* (Мсцісл.) [2, с. 361]; *У пушачкі з-пад канфет для малага имат цікавага было* (Уш.) [10, 2, с. 203].

Невялікая стандартная каробка для запалак, алоўкаў і пад. у беларускай мове называецца карабók [14, 2, с. 635]. Замест гэтай літаратурнай назвы жыхары многіх рэгіёнаў Беларусі ўжываюць слова *пушка*: *Дайце мне пушку спічак* (Б.-Каш.) [7, 6, с. 224]; *В пушцы мнiго запалкув* (Драг.) [3, с. 188]; *Купiла пушку запалкаў* (Вор.), *Пушку сярнiчак купiў* (Глыб.), *Была пушкi напрывазiўшы гузiкаў* (Астр.) [13, 4, с. 199]; *Цiпер ужо i пушка спiчак сто рублёў стоiць* (Брасл.), *Пушка спiчак на акне валялася ўчора* (Глыб.), *Дай пушку спiчак мне* (Паст.) [10, 2, с. 203], разам з памяншальным варыянтам *пушачка*: *У пушачцы серчыкi* (Паст.) [13, 4, с. 199].

Найменне *пушка* (памянш. *пушачка*) ужываецца таксама са значэннем ‘скрынка для рознай дробязі’: *Мама, дай мне тую пушку, што була мазь* [18, с. 195]; *Прынясi пушку з фотаздымкамi* (Глыб.), *У пушцы iголку вазьмi ды зашый* (Сен.), *У розных пушачках у яе розныя лекi стаяць* (Паст.) [10, 2, с. 203]; *Тата купiў мне пушку на пёркi i кырындаш* (Хоцім.), *Адай маю пушку, нашто ты зыбраў! Дыстань з пушкi новыя пяро, ато эта ня пiшыць* (Крыч.) [2, с. 361].

2. Лексемы са значэннямі ‘банка’, ‘бляшанка’, ‘шклянка’.

Бánка (памянш. *бáначка*) – гэта ‘шкляная або бляшаная пасудзiна, звычайна цылiндрычнай формы’, *бляшáнка* – ‘бляшаная банка’ [14, I, с. 338, с. 391], *шкля́нка* – ‘шкляная пасудзiна цылiндрычнай формы, без ручкi, прызначаная для пiццá’ [14, 5/2, 367–368].

З такімі значэннямі намінацыя выкарыстоўваецца жыхарамі асобных раёнаў: *Атчiнi пушку i вазьмi там гузiк* (Браг.) [5, с. 48], *Прывёз дроў, дык яму далi пушку гарэлкi* (Браг.) [7, 6, с. 224]; *Што такое пушачка? Дак эта баначка маленькая. Пушачку крэму купiла у Лоевi* (Лоеўск.) [18, с. 295]; *Налей малачка свежага для ката ў пушку* (Арш.) [10, 2, с. 203]; *Меншай пушачкi няма* (Вор.) [13, 4, с. 199].

3. Лексемы са значэннямі ‘збан’, ‘гаршчочак’.

Для захоўвання малака і іншых вадкіх прадуктаў выкарыстоўваецца ‘высокая глiнiная пасудзiна, якая звужаецца ўверсе і мае звычайна ручку і носiк’, – *збан* [14, 2, с. 426].

На Брэстчыне лексема *пушка* ўжываецца з наступнымі значэннямі: 1) ‘глiнiны збанок з вузкай шыйкай і ручкай для малака і вады’: *Матэ надуiла пушку мулука* (Кобр.), *Пушка з ухом, то воду ў нас носэлы* (Малар.); 2) ‘маленькi гаршчочак з вузкiм горлам’: *В пушцэ трымають голiй* (Малар.) [3, с. 188], *Пушка – то мак сэпляць тудэ, як збэруць* (Драг., Малар.) [16, с. 198]; 3) ‘глiнiная пасудзiна для малака’: *У нас пушка – гэта пасудзiна для малака* (Кобр.) [12, с. 54].

4. Лексемы са значэннем ‘плецены кошык’.

Са значэннем ‘плецены кошык для захавання лекавых зéлак’ намінацыя *пушачка* зафіксавана толькi ў Вілейскім раёне Мiнскай вобласцi: *Мой мужык пушачку мне сплэў, а ў ёй нiчога покуль няма* (Вiл.) [8, с. 134].

Лексема ўжываецца таксама па-за межамі нашай краiны, а менавіта ў Лiтве: са значэннем ‘бляшанка’ (*Ат кансерваў пушка маленькая i ад гароху*), са значэннем ‘скрыначка, каробачка’ (*У пушачца ляжыць мой пярсцёнак*), са значэннем ‘карабок’ (*Пушка спiчак*), са значэннем ‘лубянка’ (*Былi пушачкi з лучынкi свайго вырабу*); са значэннем ‘карабок’ – у Латвіi: *Пушачка сiранак* [13, IV, с. 199].

У некаторых рэгіёнах Беларусі аналізуемая намінацыя часта выкарыстоўваецца для наймення іншых аб’ектаў навакольнага свету, г.зн. мае месца аманiмiя. Разам са словам *пушка* з адзначанымі вышэй значэннямі ў дыялектных слоўнiках, матэрыялах да іх розных рэгіёнаў Беларусі занатаваны наступныя амонiмы:

*Пушка*¹ ‘стрэльба’ (*Помню, як пашлi мы з пушкамi мядзведзя валiць*) (Мiёр.) [10, 2, с. 203].

*Пушка*² – 1) ‘мяккая верхняя частка пальца’: *Ну й мороз, аж пушкi до золеза прылепаюць* (Лельч.) [6, с. 115], iнакш кажучы – ‘кончыкi пальцаў рук’: *Пазбiвала пушкi, баляць* (Ст.-Дар.), *Пушка – самы канец пальца* (Асiп.) [13, 4, с. 199]; 2) ‘падушачка (на пальцах)’: *Бало, пушкi пооблазяць прадучы* (Тур.) [15, 4, с. 274]; 3) ‘пупышка’: *Парэзала пушку пальца* (Маз.),

Нешта пушкі дужа на пальцах дужа баляць (Карм., Ельск., Петр.); 4) ‘костачка (на пальцы)’: Пушка апухла ў яго (Светл.), Я збіла дзве пушкі на руцэ (Хойн.) [7, 6, с. 224].

Пушка³ – ‘шчопаць’: У пушку возьмі соли (Тур.) [15, 4, с. 274].

Пушка⁴ – ‘пуха (ніжня частка яйка)’: Яйцо ў пушцы слабое (Б.-Каш.) [7, 6, с. 224], інакш кажучы – ‘тупы канец яйка’: У яйку пушка і носік (Смарг.), Ня бі яйца з носа, у пушцы плёначка ўвагнуўшыся (В.-Дзв.) [13, 4, с. 199].

Пушка⁵ – бат. ‘грыб, порхаўка’, ‘тое ж, што і пухоўка’: Растуць пушкі на мурагу, а з іх ідзе пыл (Браг., Калінк., Нар., Рэч.) [7, 6, с. 224]; Кажуць, што пушкі есць можна [6, с. 115].

Пушка⁶ – ‘бутон’: На асату ўжэ пушкі паспелі (Гом.) [7, 6, с. 224].

Пушка⁷ – ‘рэпрадуктар’: Купіла я собе маленькую пушку, добрэ гаворыць (Стол.) [3, с. 188].

Пушка⁸ – ‘пуга’: Возьмі пушку, бо конь вэльмі зацёнлівы, трэба ўвэсь час пьдганяць (Стол.) [9, с. 37], Пушку з елаўчыны вырэзваюць. Пушка з вяроўкі, вераўчына, як секане, то і значны гэтыя вузлы. (Лях.) [13, 4, с. 199].

У Івацэвіцкім раёне Брэсцкай вобласці *пушкай* іранічна называюць распаўнелую жанчыну: Баба Оля – пушка (Івац.) [1, с. 8].

Такім чынам, у беларускіх гаворках лексема *пушка* (памянш. *пушачка*) ужываецца для рознага роду ёмістасцей бытавога прызначэння. Арэал распаўсюджвання лексемы з такім значэннем неадназначны – самая вялікая колькасць дыялектных найменняў зафіксавана ў гомельскіх гаворках. У некаторых раёнах Беларусі аналізуемае слова выкарыстоўваецца для наймення іншых рэчаў – тут маюць месца словы-аманімы.

Скарачэнні назваў раёнаў і рэгіёна

Брэсцкая вобласць: Драг. – Драгічынскі, Івац. – Івацэвіцкі, Кобр. – Кобрынскі, Лях. – Ляхавіцкі, Малар. – Маларыцкі, Стол. – Столінскі.

Віцебская вобласць: Арш. – Аршанскі, Брасл. – Браслаўскі, В.-Дзв. – Верхнядзвінскі, Глыб. – Глыбоцкі, Міёр. – Міёрскі, Паст. – Пастаўскі, Сен. – Сенненскі, Уш. – Ушацкі.

Гомельская вобласць: Б.-Каш. – Буда-Кашалёўскі, Браг. – Брагінскі, Ветк. – Веткаўскі, Гом. – Гомельскі, Жлоб. – Жлобінскі, Жытк. – Жыткавіцкі, Ельск. – Ельскі, Калінк. – Калінкавіцкі, Карм. – Кармянскі, Лельч. – Лельчыцкі, Лоеўск. – Лоеўскі, Маз. – Мазырскі, Нар. – Нараўлянскі, Петр. – Петрыкаўскі, Рэч. – Рэчыцкі, Светл. – Светлагорскі, Хойн. – Хойніцкі; Тур. – Тураўшчына.

Гродзенская вобласць: Астр. – Астравецкі, Вор. – Воранаўскі, Слонім. – Слонімскі, Смарг. – Смаргонскі.

Магілёўская вобласць: Асіп. – Асіповіцкі, Крыч. – Крычаўскі, Мсцісл. – Мсціслаўскі, Хоцім. – Хоцімскі.

Мінская вобласць: Віл. – Вілейскі, Ст.-Дар. – Старадарожскі.

Спіс выкарыстанай літаратуры

1 Барысюк, У. У. 3 гаворкі вёскі Бабровічы Івацэвіцкага раёна / У. У. Барысюк // Жывое народнае слова : дыялектал. зб. – Мінск : Навука і тэхніка, 1992. – 271 с. – С. 6–9.

2 Бялькевіч, І. К. Краёвы слоўнік усходняй Магілёўшчыны / І. К. Бялькевіч. – Мінск : Навука і тэхніка, 1970. – 512 с.

3 Дыялектны слоўнік Брэсцчыны / [Склад. М. М. Аляхновіч і інш.] – Мінск : Навука і тэхніка, 1989. – 294 с.

4 Краўчанка, З. Ф. 3 лексікі вёскі Глухавічы Брагінскага раёна / З. Ф. Краўчанка // Народная словатворчасць [Рэд. А. А. Крывіцкі, І. Я. Яшкін]. – Мінск : Навука і тэхніка, 1979. – 336 с. – С. 126–131.

5 Купрыенка, В. А. Матэрыялы да слоўніка гаворак Мазырскага Палесся : вучэбны дапаможнік для студэнтаў філалагічнага факультэта беларускага аддзялення / В. А. Купрыенка, В. В. Шур. – Мазыр : Мазырскі дзяржаўны педагагічны інстытут, 1996. – 70 с.

6 Кучук, І. М. Палескі слоўнік : Лельчыцкі раён / І. М. Кучук, А. К. Малюк. – Мазыр : МазДПП імя Н. К. Крупскай, 2000. – 156 с.

- 7 Матэрыялы для дыялектнага слоўніка Гомельшчыны // Беларуская мова і мовазнаўства. Міжвуз. зборнік. Беларуская мова. – Мінск : Выдавецтва БДУ. – Вып. 6. П. – 1978. – 240 с.
- 8 Матэрыялы для слоўніка мінска-маладзечанскіх гаворак [Пад рэд. М. А. Жыдовіч]. – Мінск : выд-ва БДУ, 1974. – 192 с.
- 9 Пашкевіч, М. І. Рубельскі лексіка-фразеалагічны слоўнік для студ.-філолагаў / М. І. Пашкевіч. – Брэст : выд-ва БрДУ, 2008. – 66 с.
- 10 Рэгіянальны слоўнік Віцебшчыны : у 2 ч. / [Склад. : Г. К. Семянькова, Т. А. Грачыха, А. С. Дзядова [і інш.]. – Віцебск : УА “ВДУ імя П. М. Магэрава”, 2014. – Ч. 2. – 358 с.
- 11 Саскевіч, М. А. Яшчэ з лексікі вескі Пагост Жыпкавіцкага раёна / М. А. Саскевіч // Народная словатворчасць [Рэд. А. А. Крывіцкі, І. Я. Яшкін]. – Мінск : Навука і тэхніка, 1979. – 336 с. – С. 94–103.
- 12 Сігеда, П. І. Матэрыялы для дыялектнага слоўніка Брэстчыны / П. І. Сігеда. – Брэст, 1975. – 74 с.
- 13 Слоўнік беларускіх гаворак паўночна-заходняй Беларусі і яе пагранічча : У 5-ці т. Т. 4. П – С [Уклад. Ю. Ф. Мацкевіч, А. І. Грынавецкене, Я. М. Рамановіч і інш.; Рэд. Ю. Ф. Мацкевіч]. – Мінск : Навука і тэхніка, 1984. – 616 с.
- 14 Тлумачальны слоўнік беларускай мовы. У 5 т. – Мінск : Гал. рэд. Беларус. Сав. Энцыклапедыі. Т. 1. А – В [Пад агульн. рэд. К. К. Атраховіча (Кандрата Крапівы)], 1977. – 608 с.; Т. 2. Г – К [Рэд. тома А. Я. Баханькоў], 1978. – 768 с.; Т. 4. П – Р [Рэд. тома Г. Ф. Вештарт, Г. М. Прышчэпчык], 1980. – 768 с.; Т. 5. Кн. 2. У – Я [Рэд. тома М. Р. Суднік], 1984. – 608 с.
- 15 Тураўскі слоўнік : У 5 т. Т. 4. П – Р [Склад. А. А. Крывіцкі, Г. А. Цыхун, І. Я. Яшкін, П. А. Міхайлаў]. – Мінск : Навука і тэхніка, 1985. – 360 с.
- 16 Цыхун, Г. А. Палескія назвы посуду, бочак, кошыкаў і іншых ёмістасцей / Г. А. Цыхун // 3 народнага слоўніка [Рэд. А. А. Крывіцкі, Ю. Ф. Мацкевіч]. – Мінск : Навука і тэхніка, 1975. – 352 с. – С. 184–203.
- 17 Этымалагічны слоўнік беларускай мовы. У 12 т. Т. 8. Н – П [Уклад. Г. А. Цыхун і інш.; Рэд. В. У. Мартынаў]. – Мінск : Навука і тэхніка, 1993. – 270 с.
- 18 Янкова, Т. С. Дыялектны слоўнік Лоеўшчыны / Т. С. Янкова. – Мінск : Навука і тэхніка, 1982. – 432 с.

The lexeme pushka (together with the diminutive affectionate form pushachka) which is used for the naming of some containers in Belarusian dialect language is analyzed in the article. The etymology of the word is determined, the area and the degree of name usage in various districts of Belarus are defined, the words-amonyms are presented.

УДК 821.161.3.09(092)Навуменка +821.161.3.09-31

К. М. ЧАРОТА

г. Мінск, ДНУ “Цэнтр даследаванняў
беларускай культуры, мовы і літаратуры” НАН Беларусі

ТЭМА ВЯЛІКАЙ АЙЧЫННАЙ ВАЙНЫ Ў ТВОРАХ ІВАНА НАВУМЕНКІ РОЗНЫХ ЖАНРАЎ

У дадзеным артыкуле сцвярджаецца думка аб тым, што менавіта тэма Вялікай Айчыннай вайны з’яўлялася скразной ва ўсёй творчай спадчыне І. Навуменкі, а своеасаблівы “апазнавальны знак” пісьменніка – гэта паказ вайны вачыма юнакоў. Характэрнай рысай большасці твораў народнага пісьменніка Беларусі з’яўляецца іх аўтабіяграфічнасць. На працягу доўгага творчага шляху Іван Якаўлевіч пастаянна знаходзіўся ў пошуку найбольш прыдатных сродкаў для ўвасаблення і перадачы асабістага вопыту, шукаў новыя магчымасці для раскрыцця тэмы вайны і адлюстравання яе жахаў, таму спрабаваў свае сілы ў розных жанрах літаратуры: апавяданні, аповесці, рамане, драме.